

Snuit je neus niet in het servet

OVER TAFELMANIEREN IN DE MIDDELEEUWEN

Veel mensen zien het belang in van goede tafelmanieren. Praat niet met volle mond, slurp niet, schep niet meer eten op je bord dan je opkunt. In de middeleeuwen was dat niet anders. Veel middeleeuwse tafelmanieren blijken zelfs nu nog te gelden.

► De eerste druk was dus in 1939; tot voor kort zijn er nog herdrukken verschenen van zowel de Duitse originele tekst als van de Nederlandse vertaling.

Dit jaar is het precies zeventig jaar geleden dat de Duitse socioloog Norbert Elias zijn beroemde boek *Ueber den Prozess der Zivilisation* (Nederlands: *Het civilisatieproces*) publiceerde. Hierin beschrijft hij veranderingen in de West-europese samenleving van ca. 800 tot ca. 1900. In het eerste deel gaat het vooral over veranderingen in menselijk gedrag als onderdeel van dit beschavingsproces. In deel twee richt hij zich op het proces van staatsvorming. Twee belangrijke sleutelwoorden in

deze studie zijn *Fremdzwang* ('dwang door vreemden') en *Selbstzwang* ('zichzelf in bedwang houden'). Kort gezegd komt het hierop neer, dat de waarden en daarbij behorende normen die aanvankelijk van boven af al dan niet dwingend werden opgelegd, in de loop der eeuwen meer en meer geïnternaliseerd werden.¹

In deel een worden vooral intermenselijke relaties en veranderingen in gedragspatronen behandeld. Drie belangrijke hoofdstukken in dit deel zijn de hoofdstukken over middeleeuwse omgangsvormen, de veranderingen die in de renaissance plaatsvonden en het gedrag aan tafel. Dit laatste mag van ondergeschikt belang lijken, maar de grote hoeveelheid traktaten, gedichten en andersoortige teksten over dit onderwerp laten zien dat men in de middeleeuwen wel degelijk grote waarde hechtte aan het juiste gedrag tijdens een bij uitstek sociaal fenomeen: de gezamenlijke maaltijd. Overigens is tegenwoordig een en ander nog niet uit de tijd: wie googelt op 'tafelmanieren' krijgt meer dan 25.000 hits.

Discipline aan tafel

In de middeleeuwen zijn veel teksten geschreven over tafelmanieren door niet de minste auteurs. Zo schreef de Franse theoloog Hugo van St. Victor (gestorven 1141) *De institutione novitiorum* ('Over het onderricht van novicen'), waarin hij in de laatste vier hoofdstukken aandacht schenkt aan dit onderwerp onder de algemene titel *'De disciplina in mensa servanda'*: Over de discipline, dat wil zeggen de regels waar men aan tafel op moet letten. Uiteraard betreft het hier voorschriften

► De hertog van Berry dineert met een hoge geestelijke. Opvallend is het grote aantal bedienden, die allemaal hun specifieke functie hebben. Let op de voorsnijder (in het groen) en de sommelier of voordrinker die de wijn in een houten nap giet. Afkomstig uit: *Les Très Riches Heures van de Hertog van Berry*. Chantilly, Musée Condé.

Dr. Petty Bange is universitair docente middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

voor kloosterlingen, maar veel van wat wordt genoemd geldt ook voor andere lezers.

Zo vindt Hugo dat degenen die aan tafel gaan zichzelf op twee manieren in acht moeten nemen. Ten eerste moeten ze letten op hun eigen gedrag in het algemeen aan tafel en ten tweede dienen ze zich te richten op het specifieke gedrag dat hoort bij het eten.

Wat betreft de algemene omgangsvormen aan tafel gaat het om drie disciplines: de tucht van de zwijgzaamheid, van de ogen en van de zelfbeheersing. Zwijgzaamheid is van belang omdat de tong altijd geneigd is tot zondigen. Aan tafel is dat gevaar nog groter, omdat men dan door de wijn in een 'roes' kan verkeren. Deze 'zonden van de tong' worden in sommige laat-middeleeuwse traktaten in een apart hoofdstuk uitvoerig behandeld.² Heel stereotiep is de verwijzing naar de rijke man in de bijbel: hij ging naar de hel, terwijl de arme Lazarus naar de hemel mocht (Luc. 16:20-25). Ook de blik moet beheerst worden; het is het beste met neergeslagen ogen te eten en niet vrijmoedig alle tafelgenoten aan te kijken. In het algemeen moet men decent zijn in woord en gebaar, bescheiden in alles.

Ten aanzien van de maaltijd zelf vermeldt Hugo nogmaals een drievoudige discipline: wat men eet, hoeveel en hoe. Dat betekent concreet dat niet te veel tijd besteed mag worden aan het bereiden van het eten. Verder moet men niet het minste of het beste stuk voedsel kiezen. De hoeveelheid die men eet moet niet tegen de eerbaarheid ingaan en niet boven de noodzaak uitstijgen. Ook moet men rein en matig zijn aan tafel. Geen grote hoeveelheden eten en niet vies eten. Dus niet met de vingers in de drinkbeker zitten of afgehapte stukken in de beker dopen, niet de vette vingers aan de kleren afvegen! Matig zijn betekent vooral niet te snel eten. 'Tot zover broeders', zegt Hugo dan, 'en bidt dat God U goedheid (*bonitas*) geeft'.

Het gaat hier, zoals gezegd, om regels voor novicen, wat duidelijk wordt door de vermelding van zwijgzaamheid en het niet aankijken van de tafelgenoten. Bij een gewone leken-maaltijd gelden deze regels niet, maar Hugo geeft genoeg richtlijnen die voor iedereen aan tafel waardevol zijn.

Laat-middeleeuwse tafelmanieren

Met name in de veertiende en vijftiende eeuw verschenen in verschillende volkstalen gedichten over tafelmanieren. Elias noemt deze teksten *Memoriergedichte*, gedichten om te onthouden of om uit het hoofd te leren. Het gaat hier niet om buitengewone, geniale werken of literaire hoogstandjes, maar om alledaagse kwesties die de hedendaagse lezer veel over de laat-

"Zwijgzaamheid is van belang omdat de tong altijd geneigd is tot zondigen."

middeleeuwse maatschappij vertellen. Wat vooral opvalt in deze teksten is de combinatie van heel gedateerde en meer tijdloze voorschriften.

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt zich een boekje uit Antwerpen, dat waarschijnlijk rond 1510 is gedrukt door de bekende drukker Eckert van Homberch. De eerste pagina's bevatten een lang gedicht over tafelmanieren, dat volgens de tekst in 1496 is geschreven. Daarna volgen andere teksten van meer geestelijke aard, zoals het inleidende versje aangeeft:

*'Dit boexken houdt in sulcke manieren
Alsmen over tafel sal hantieren
Noch ander gheestelijcke goede leeren
Daer elck mensche hem toe mach keeren'*

Onder het versje staat een ingekleurde houtsneede van Christus en de Emmaüsgangers: pas bij de gezamenlijke maaltijd, bij het breken van het brood, ontdekten zij dat ze met Christus zelf aan tafel zaten (Luc. 24: 13 e.v.). Hierna steekt de onbekende auteur van wal. Zijn tekst is voor iedereen bedoeld: jong en oud, mannen en vrouwen. De schrijver betoogt dat goede manieren belangrijker zijn dan goud of zilver, en wie met goede lieden wil eten, moet de tafelmanieren beheersen wil hij zichzelf niet te schande maken.

De structuur van deze tekst is niet zo duidelijk als de opbouw van de tekst van Hugo van St. Victor. Wel treffen we ook hier verschillende soorten gedragsregels aan: meer algemene richtlijnen en regels die specifiek met het eten te maken hebben, maar ze staan nogal door elkaar.

Om met die laatste aanwijzingen te beginnen: men moet matig zijn met eten en drinken, zelfs al zou men meer lusten(!), men mag geen grote stukken afsnijden

De pauw die opgediend wordt door een jonkvrouw van hoge adel vormde vaak het hoogtepunt van een middeleeuws banket. De pauw werd niet geplukt, maar met deeg afgedekt zodat de kop, de hals en de staart ongeschonden van het vuur kwamen. Afkomstig uit: Parijs, Petit Palais.

Zie hiervoor ook mijn boek *Moraliteyt saelt wesen*. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden (Hilversum 2007).

die men niet op kan, en geen afgehapte stukken teruggooiën in de schaal, of in de schaal spugen. Het is niet netjes zout op het eten te strooien vóór men gaat eten: een ander zou het wel eens niet zo zout willen hebben. Hieruit blijkt dat de auteur ervan uitgaat dat alle eters zich bedienen uit één grote gemeenschappelijke schaal. Wanneer deze eenmaal wordt weggedragen mag men dit niet tegenhouden door te roepen om meer voedsel. Slurpen en smakken doen respectievelijk grove lieden op het platteland en varkens:

*'Wildi suepen dat doet sonder slorpen
Want dat doen zommige grovers op die dorpen
Sonder smecken so knaut dijn spijsje
Want dat is der verckens wijze'*

Men hoort niet met volle mond een slok te nemen en vóór het drinken moeten de lippen afgeveegd worden. Bovendien mag men niet in sauzen of soepen blazen, dat doen alleen dwazen volgens de tekst. Voorts moeten eieren met een mes worden gepeld en niet met de nagels. Bij het gebruik van een mes moet men oppassen anderen niet te verwonden. Artsen raden aan om het eten goed fijn te kauwen.

Gast aan tafel

Meer algemeen zijn de regels die 'rondom het eten' gelden. In het begin van het gedicht wordt bijvoorbeeld gezegd dat men niet zomaar aan tafel mag gaan zitten, maar moet wachten tot een plaats aan tafel wordt aangewezen. Ook mag men niet beginnen met eten voordat er is gebeden. Eenmaal aan tafel moet men vooral nederig zijn en zichzelf niet hoger achten dan een ander, omdat men van de waard een wat betere plaats heeft gekregen. De waard of gastheer moet zijn gasten altijd opgewekt ontvangen, ook al zijn er mensen bij die hij om de een of andere reden niet zo goed kan lijden:

*'Die weert sal sijn gasten blidelijc ontfæen
Al waer daer een bi die hem had misdaen'*

De gasten moeten schoon zijn en geen aanstoot geven. Dat wil zeggen geen nagels of handen aan tafel reinigen en niet in neus of oren peuteren! Ook de houding aan tafel is belangrijk, dus niet met de ellebogen over de eettafel liggen. Eventuele negatieve opmerkingen over de gerechten mag men niet uitspreken, en katten en honden mogen niet stiekem iets te eten krijgen. De mond hoort niet aan het tafelkleed te worden afgeveegd. En winden laten tijdens een maaltijd is helemaal uit den boze! Als die noodzaak zich aandient, moet men

zich even discreet verwijderen.

Ook ten aanzien van het tafelgesprek gelden bepaalde regels. Men hoort geen slechte dingen te zeggen over degene wiens brood men eet en geen harde woorden te spreken; dat is onbeleefd. Wie vroom is, zegt de auteur, is zedig op straat, devoot in de kerk en bezigt geen achterklap aan tafel. Hier verwijst hij naar de kerkvader Augustinus die zijn gasten verbood te roddelen aan tafel:

*'Schouwet over tafel dat fenijn
Van achterclap want sinte augustijn
Die heylighe vader dat verboot
Al den ghenen die hi hadde ghenoot'*³

Vooraf jonge mensen moeten hun mond houden en luisteren; over vrouwen mogen geen oneerbare dingen worden gezegd. De gastheer moet zijn eigen gezin aan tafel niet berispen in het bijzijn van gasten of kijven met zijn bedienden of zijn vrouw. Het is ongepast aan tafel mensen in het oor fluisteren. En het is evenmin correct om tegen de gastvrouw afkeurende opmerkingen te maken over de gerechten:

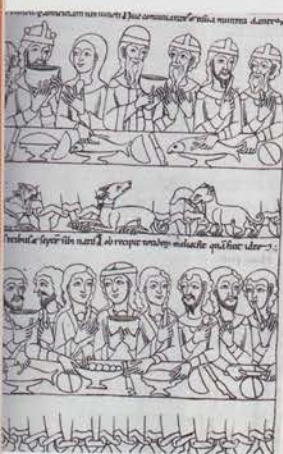
*'En bescaemt die werdinne in geenre wijsen
Int misprijsen haerder spijsen
Men vintse selden men machse soecken
Die alle menschen te passe connen coken'*

Tot besluit van deze praktische adviezen herinnert de auteur de lezer eraan dat voor het van tafel gaan eerst een dankgebed uitgesproken moet worden:

*'En weest den vercken niet ghelijck
Die vanden backen gaen slapen int slijck
Want beesten vercken die niet bat en weten
Die lopen ten neste als si hebben gheten'*

Voorts is het ook van belang dat aan de eigen goedgevulde tafel de arme mensen niet worden vergeten; opnieuw met een verwijzing naar de rijke man die 'in de hel werd begraven'. Gulzigheid en dronkenschap zijn uiteraard volstrekt verwerpelijk. Het zijn korte genoegens die snel vergaan en eeuwige straf tot gevolg hebben. Aan het einde van het gedicht wordt de auteur wat spiritueler. Hij vraagt zich af welke mensen God het meest bemint en komt tot de conclusie dat het degenen zijn die zich van zonden tot deugden keren. Het hemelrijk is voor degenen die hun lijden geduldig dragen. Mensen die in de wereld het meest verheven zijn, zijn doorgaans degenen die Gods woord het meest versmaden.

▶ Deze tekst is afkomstig uit de levensbeschrijving die zijn leerling en vriend Posidius van Augustinus maakte.

△ Etende en drinkende gasten aan tafel. De honden wachten op de etensresten.

Afkomstig uit: Gregory's Moralia, Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. Latin 15675, f.8v.

Uit deze Aquamanile werd water geschonken om de handen mee te wassen. Gevonden in de Maasvallei; dateert uit ca. 1120.

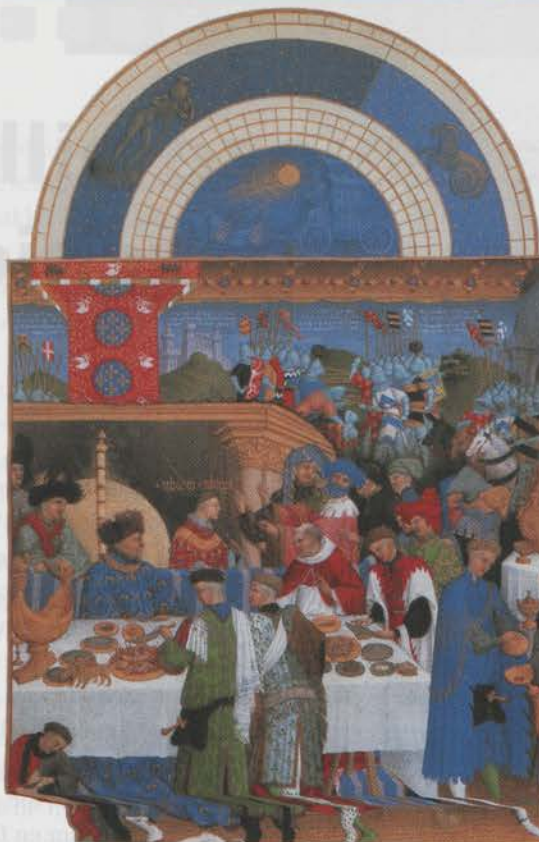

Ten slotte worden met de vermaning 'Nota' nog zeven manieren van vasten genoemd 'die der sielen niet helpen moghen'. Dat is vasten tegen wil en dank, óf omdat het moet, omdat men graag heilig genoemd wil worden, óf omdat men gezond wil zijn of om geld uit te sparen. Sommigen vasten omdat ze het van hun bedienden ook verwachten, en ten slotte zijn er lieden die wel vasten maar intussen veel drinken! Op één van deze manieren vasten is misschien goed voor het lichaam, maar ze is in ieder geval niet goed voor de geest. En dat is natuurlijk het belangrijkste.

Goede manieren

Ook de grote humanist Erasmus heeft zich in een aantal van zijn geschriften uitgelaten over goede manieren. In 1530 schreef hij het traktaatje *De civilitate morum puerilium* (Over goede manieren – letterlijk: wellevendheid – van kinderen), dat werd opgedragen aan de elfjarige Hendrik van Bourgondië, de zoon van Adolf van Veere. In het vierde hoofdstuk vertelt hij hoe met name jongens zich aan tafel dienen te gedragen. Zijn voorschriften en vermaningen komen in grote lijnen overeen met wat daarover in laat-middeleeuwse teksten is te vinden en die Erasmus gelezen moet hebben.⁴ Zo zegt hij dat het gepast is de ogen in bedwang te houden en niet heen en weer te schuiven op de stoel, want men zou de indruk wekken een wind te willen laten! Met volle mond drinken is niet netjes en bovendien ongezond. Afgehapte stukken brood dienen niet opnieuw in de soep te worden gedoopt, vette vingers worden niet aan de kleding afgeveegd. Als er honden in de eetzaal rondlopen, mogen deze niet gevoerd worden. Het bord aflikken is iets wat bij katten hoort. Kortom, het is goed in alles matig te zijn en dat betekent ook niet teveel spreken aan tafel.

In één van zijn Samenspraken of *Colloquia*, getiteld 'Herbergen' uit 1523, had Erasmus zich al eens uitgelaten over manieren, maar in een wat breder kader. Erasmus spreekt duidelijk uit eigen ervaring – hij had goede herinneringen aan Lyon – al wordt de dialoog gevoerd tussen 'Bertulf' en 'Willem'. Uit het gesprek blijkt dat in Frankrijk de gastvrijheid in orde is, maar dat op de Duitse herbergen het nodige valt aan te merken. "Als je aanklopt, mag je al blij zijn als iemand zijn hoofd uit het raam steekt en je wijst waar de stal voor je paard is," zegt Bertulf. Wie kritiek heeft op deze ontvangst, krijgt te horen dat hij maar ergens anders onderdak moet zoeken. De Duitse gelagkamers zijn overvol en stikheet. Bovendien gedragen de gasten zich niet naar behoren: ze kammen hun haar in de gelagkamers, vegen hun zweet af, maken hun laarzen schoon, boeren knof-

De hertog van Berry dineert op Koninklijke wijze. Chantilly, Musée Condé.

look of laten winden! Sommigen hebben zo'n stinkende adem dat ze waarschijnlijk ziek zijn. Verder is de wijn niet te drinken en is het beddegoed in maanden niet verschoond. Het water dat je krijgt om je handen te wassen is zo smerig, dat je je handen opnieuw moet wassen.⁵

Elias wijst er in zijn studie op dat zich in de zestiende eeuw de nodige veranderingen voltrokken. Goed gedrag wordt belangrijker in steeds grotere bevolkingsgroepen. De middeleeuwse 'hoofse' manieren worden door de burgerij overgenomen en aangepast. Daarbij valt ten aanzien van tafelmanieren op dat de vertrouwelijkheid tussen tafelgenoten tijdens de middeleeuwse maaltijden plaats maakt voor wat afstandelijker gedrag. Dat betekent niet meer gezamenlijk uit één schotel eten of uit één bokaal drinken. Ieder heeft nu zijn eigen bord of kom en glas, en uit de grote schalen bedient men zich met behulp van een vork of lepel. Gasten dienen zich beheerst te gedragen en moeten vooral rekening houden met wat anderen van hun gedrag (kunnen) denken. Tegenwoordig zien mensen ook het belang in van goede tafelmanieren, getuige de vele webpagina's over dit onderwerp. Veel van de informatie die wordt gegeven is 'middeleeuws': praat niet met volle mond, blaas niet op warm eten, slurp niet, schep niet te veel op. Eet niet met je ellebogen op tafel en snuit je neus niet in het servet. Inderdaad, middeleeuwse fatsoensregels hebben nog niet afgedaan en Erasmus is evenmin uit de tijd!

Een Engelse vertaling van deze tekst is te vinden in de *Collected Works of Erasmus* deel 25 (Toronto etc. 1985), ed. J.K. Sowards.

Zie mijn boekje *Desiderius Erasmus*, portret van een humanist (Amersfoort 2007), pp. 82-83.